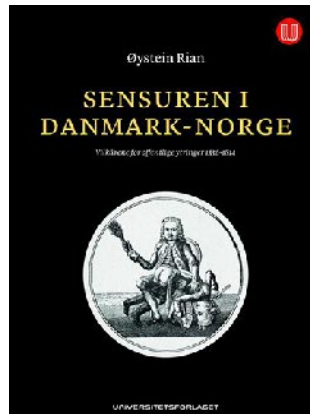

Norsk Medietidsskrift,
årgang 22, nr. 2-2015, s. 1–6
ISSN online: 0805-9535

Øystein Rian
*Sensuren i Danmark-Norge. Vilklårene
for offentlige ytringer 1536–1814*
Universitetsforlaget, 2014

Henrik G. Bastiansen
Førsteamanuensis
Avdeling for mediefag, Høgskulen i Volda
E-post: henrik.bastiansen@hivolda.no

IMPONERENDE OG KONTROVERSIELT OM OFFENTLIGHETENS OPPRINNELSE I DANMARK OG NORGE

Da jeg første gang hørte om denne boken, ble jeg i fyr og flamme. Endelig en bok om tiden før 1814, som også er aktuell ut fra vår tids interesse for medier, debatt og ytringsfrihet. Førsteintrykket etter å ha lest den er at jeg er imponert – både over innholdet, detaljene og overblikket. Leseren får mye igjen for å studere denne boken. Den har da også mye å gi til medieforskere, både prinsipielt og rent faktisk-historisk.

Øystein Rian er professor i historie ved UiO og er ekspert på den dansk-norske tidsperioden, som mange i dag har glemt. Det interessante med *Sensuren i Danmark-Norge* er at han har gått til perioden 1536-1814 ut fra vår tids interesse for offentlige ytringer og deres vilkår. Dette har han gjort som faghistoriker, ikke som medieforsker eller medieviter. Det kan man straks merke: Hos Øystein Rian har historiske detaljkunnskaper sin egenverdi. Han skriver inngående og presist om personer, yrkesutøvere, datoer, årstall og så videre gjennom hele boken. Forlaget har vært usedvanlig generøse med plassen, men de må ha tenkt at denne boken vil bli selve standardverket om sitt emne – og så har de latt det stå til.

Allerede i forordet møter leseren Rians syn: «Nordmenn har hatt en tendens til å mene seg mer fri enn de har vært. Dette ble et voksende problem for meg som historiker. Jeg fikk ikke det terrenget jeg fant i norsk historie til å stemme med det kartet som var blitt tegnet og som jeg selv orienterte meg etter som ung historiker.» Derfor har han brukt alle ledige FoU-stunder de siste seks år på å «nøste opp i ytringenes vilkår» i Danmark-Norge fra reformasjonen i 1536 og frem til 1814, en periode han har arbeidet med i 43 år. Han legger til at mens de fleste blir mer forsiktige med årene, har han selv gått motsatt vei og blitt mer dristig. Det er lett å se, for denne boken er ikke bare imponerende i sitt ytre: den springer ut av forfatterens ønske om å foreta en dyptgripende revisjon av vår oppfatning av den dansk-norske staten – og en vilje til å være kontroversiell.

Dette ser vi allerede i den innledende leserveiledningen. Der skriver han: «I vår tid tror vi at ytringsfriheten har dype røtter i Norge. Slik er det ikke, mestepar-

ten av historisk tid har vært preget av sensur. Da blir det viktig å forstå hvordan og hvorfor det har vært slik,» og da må sensuren belyses i en bred sammenheng. Han peker på at «denne historien har ikke blitt fortalt før i hele sin bredde. Den vil forhåpentlig også bidra til nye refleksjoner over vår tids opplevelse av ytringsfrihet som noe selvsagt og dypt rotfestet i det norske samfunnet.» Helt fra starten viser Øystein Rian altså at han vil korrigere dagens utbredte oppfatning om ytringsfrihet som en solid etablert norsk verdi. Fremstillingen som følger er på 660 tettskrevne sider, medregnet referanser og register blir det i alt 713 sider. Dette er en bok med ambisjoner. Forfatteren må ha opplevd sitt prosjekt som påtrengende viktig, men har også funnet motivasjon til gjennomføringen i sin egen angst for å ytre seg i forsamlinger. Derfor har han tilegnet boken til «de tause». Han lar det hele starte med Alf Cranners kjente gjendiktning «Din tanke er fri», som opprinnelig er en tysk sang fra 1700-tallet.

Perioden som Rian behandler – de 278 årene fra reformasjonen i 1536 til 1814 – har etterlatt seg et kolossalt materiale: dokumenter, kongebrev, lovbestemmelser og kildesamlinger, og er i tillegg beskrevet i en omfattende sekundærlitteratur. I gjennomgangen av alt dette har Rian hele tiden vært på jakt etter «vilkårene for offentlige ytringer», som er bokens undertittel. For å skape orden i stoffet har han delt boken inn i 16 hovedkapitler. I det første polemiserer han mot en tendens i norsk historieskrivning til å tone ned de autoritære trekkene ved staten i Danmark-Norge. Han mener at historikerne har gitt et for positivt bilde av dette regimet. Selv vil han heller gi en mer kritisk og negativ fremstilling. Allerede i sitt første kapittel markerer Rian altså avstand til utbredte oppfatninger blant kollegaene. Det er også grunnen til at han omtaler sin bok som «motstrøms».

I det andre kapitlet sammenlikner han Danmark-Norge med land der det fantes institusjoner som var mer eller mindre uavhengige av den sentrale statsmakten – slik som England, Nederland og til og med Tyskland. I disse landene finner han at det var langt større rom for ytringer enn i Danmark-Norge. I det tredje kapitlet presenterer han så det politiske systemet i den dansk-norske staten, med særlig vekt på reformasjonen i 1536-37 og innføringen av eneveldet 1660-61. Disse to kom til å dominere hele epoken frem til 1814 (i Danmark fortsatte eneveldet som kjent helt til 1848). Hvilke resultater dette medførte for offentlige ytringer og deres vilkår, diskuterer han i det fjerde kapitlet, som handler om de mange sensurordningene som regimet innførte etter reformasjonen. Disse følger han helt til 1814. For medieforskere er det interessant å legge merke til at sensuren kom til å gjennomsyre hele den dansk-norske offentligheten akkurat da den vokste frem som nytt fenomen. Sensuren ble innført etter kongelig ordre og var meget omfattende: den gjaldt for absolutt alle publikasjoner og enhver kanal. Sensuren ble utført av kongens egne menn, særlig viktige var landets biskoper og professorene ved Københavns universitet.

I de neste 11 kapitlene viser Øystein Rian hvilke rammebetingelser dette medførte for ytringer som skulle offentliggjøres. Fra kapittel til kapittel går han

systematisk til verks og tar for seg monarkiets kontroll over universitetet, kirken, teologien, skolen, konfirmasjonen, boktrykkerne, litteraturen, avisene, tidsskriftene og nyhetsformidlingen – kort sagt, all kunnskap og kultur og hele den trykte offentligheten i Danmark og Norge. I hvert eneste tilfelle viser han det samme: Alt var underlagt kongens makt – og den var stor. Med eneveldet i 1660-61 ble kongens makt absolutt. Kongen ble ufeilbarlig: Alt han gjorde var rett og godt. Enhver kritikk av ham var tabu. Kongen var regimets kjerne og selve navet i staten. Hans mening var gjeldende rett. Han var både lovgivende, utøvende og dømmende makt. Og han nølte ikke med å bruke sin makt. Fra de kongelige gemakker i København utgikk det beslutninger og befalinger som gjaldt alle innbyggere i kongens riker. Den gjeldende norm var den *enhet* i tro og forestillinger som kongen krevde av folket – ensrettingen, som Rian kaller det. Hvordan et slikt regime taklet avvik behandler Rian i et eget kapittel om slavene, jødene, kalvinistene, katolikkene og de norske haugianerne. Ingen av dem fikk det lett under det dansk-norske regimet.

Som en del av dette bildet viser Øystein Rian hvordan kongemakten ville ensrette oppfatningen av monarkiet som styreform ved å ta kontroll over historieskrivningen. Det fantes ingen fri historisk forskning på denne tiden. Hensikten med historieskrivningen var å forgylle kongenes omdømme og legitimere deres regime. Historikerne fremstilte derfor hver konge som god, dyktig og from – helt uavhengig av de faktiske realitetene. Det er ettervirkningene av dette han fortsatt ser i historikernes vennlige fremstilling av denne tiden.

Når Rian på denne måten forfølger ensrettingens logikk, må han også gi en vurdering av ordningen med de såkalte suplikker, det vil si folkets mulighet til å sende skriftlige klager til kongen. Dette gjør han i kapittel 14. I norsk historikertradisjon har denne klageordningen gjerne blitt tolket som et uttrykk for at kongene regjerte på en imøtekommende og mild måte. Øystein Rian snur dette helt rundt og ser heller klagene som en ytterligere bekreftelse på kongens enestående makt. Han var suveren og kunne oppfylle eller avvise klagernes ønsker, uten innsigelser fra noen. Rian argumenterer godt for et slikt syn. I kapittel 15 skriver han så om en del større saker mellom konge og folk under eneveldet. I bokens siste kapittel diskuterer han det han omtaler som «den tunge arven» etter reformasjonen og eneveldet i Danmark og Norge – helt frem til vår egen tid.

På denne måten gir *Sensuren i Danmark-Norge* en bred analyse av hvordan regimet i København påvirket vilkårene for offentlige ytringer i begge land gjennom flere århundrer. Bokens hovedtese er at gjennom reformasjonen og eneveldet tok kongedømmet kontrollen i en slik grad at det førte til sterk ensretting av offentlige ytringer, langt mer enn vi hittil har trodd. Regimet var også mer brutalt og autoritært og mindre tolerant enn vi har likt å tro. Dette foregikk i flere trinn: Reformasjonen økte kongens makt og innebar en tvangsmessig innføring av lutherdommen ovenfra og ned – til en gjennomført katolsk befolkning. Kirken ble til en statskirke, der alt ble underlagt kongens kontroll. Regimet startet en ren forfølgelse av katolikker. Det var også reformasjonen

som innførte sensur av alle trykte skrifter. Om dette ikke var autoritært nok, ble kongens makt absolutt etter innføringen av eneveldet. De 154 årene fra 1660 til 1814 utgjør derfor en epoke med enda sterkere ensretting fra regimets side. Enkelte ganger tillater Rian seg faktisk å bruke ordet «diktator» om kongene fra denne tiden. De eneveldige kongene ensrettet alle kanaler og sensurerte alle ytringer, og krevde full lojalitet av sine undersåtter. Kongens kontroll strakte seg fra hovedsetet i København og til det aller innerste i de norske dalførene.

For en moderne leser – som er vant til vår tids demokrati og dets betoning av ytringsfriheten – gir det en nokså eiendommelig følelse å lese så detaljert om ensrettingen, sensuren og hele det kongelige maktapparatet. Men jeg tror det er vanskelig for folk i vår tid å ta inn over seg hva en slik styreform egentlig innebar for befolkningen. For oss er det jo utenkelig at det var forbudt å holde møter og at man derfor risikerte straff dersom man samlet seg for å diskutere samfunnsproblemer. For oss er verdier som forsamlingsfrihet, trykkefrihet og ytringsfrihet – og makten som utgår fra folkevalgte forsamlinger – en helt selvfølgelig del av vår statsform. Men intet av dette fantes i perioden 1536-1814, slik Rian viser. En slik praksis var ikke bare fraværende, det var det stikk motsatte som preget regimet: det var forbudt å holde møter. Det var forbudt å tro på noe annet enn den lutherske kristendommen. Det var forbudt å mene noe annet enn kongen om Gud, øvrigheten og resten av samfunnet. Og det var forbudt å utgi noe som ikke var sensurert av kongens menn. Ethvert avvik kunne bli forfulgt og straffet med bøter, fengsel, tortur, landsforvisning eller dødsstraff. Men kongene kunne også vise seg storsinnede og benåde sine undersåtter, men vedkommende visste da at tilværelsen hvilte på kongens velvilje. Vissheten om det fikk de fleste til å underordne seg.

De forestillingene vi i dag har om 1700-tallet og opplysningstiden passer derfor nokså dårlig med det dansk-norske regimet som Øystein Rian presenterer oss for. Systemet var hardt og langvarig. Han argumenterer derfor med at dagens utbredte oppfatning om ytringsfrihet som en solid norsk verdi er en illusjon. Norge har ingen slik tradisjon, skriver han. Denne boken er således et korrektiv skrevet til vår tid. Vi trenger å vite at litt tilbake i tid kunne selv rykter om at en person næret hemmelig sympati for katolisismen eller kalvinismen få de grusomste følger for vedkommende. Rian viser at de danske kongene slett ikke var milde og snille, men at de stod for et brutalt og autoritært regime med liten toleranse for avvik og mangfold – i kontrast til andre europeiske land på samme tid. Med sine effektive straffemetoder kunne regimet kontrollere alle avvikere og opprørere. Når kongemakten også tok kontroll over kirken og teologien var det fordi religionen legitimerte hele samfunnets ordenen, med Gud øverst og kongen like under. Deretter fulgte adelen, eliten og de rike, mens vanlige folk og de fattige befant seg nederst. Lydighet mot kongen og øvrigheten var ikke bare en plikt, men også Guds vilje, var det folket fikk høre. Monarkiet brukte den lutherske kristendommen til å legitimere seg selv. Derfor var teologiske avvik potensielt farlige for regimet, for fritenkere kunne skape uro eller gjøre opprør.

Etter å ha fordypet meg i Rians bok i lengre tid vil jeg si at den har minst tre viktige konsekvenser for vår oppfatning av mediene og offentligheten i Danmark og Norge.

For det første: *den danske og norske offentligheten har sine røtter i et autoritært system, ikke i et demokratisk.* Det er vi nødt til å ta inn over oss. Kongen og staten hadde faktisk en sterkere stilling i Danmark-Norge enn i mange andre land i Europa, skriver Rian på side 640. Og pressen tidde om dårlige nyheter. Regimet ble sauset inn i et fordreid selvbilde, der egen betydning og egen rettferdighet ble kraftig overdrevet, heter det. I polemikk mot Jens Arup Seip skriver Rian at Danmark-Norge ikke hadde et opinionsstyrt enevelde, men en enevoldsstyrt opinion (side 647). Spørsmålet om hvorfor nordmennene ikke gjorde opprør mot kongen i de forferdelige nødsårene 1807-14 – som var forårsaket av kongens egen politikk – forklarer han for eksempel ved å vise til at den store politikken på dette tidspunktet hadde ligget død i Norge i mange hundre år.

For det andre: *Grunnloven på Eidsvoll i 1814 må etter dette bli stående som et avgjørende skille i norsk historie – og i norsk mediehistorie.* Rian polemiserer her mot en tendens til å nedvurdere 1814 som skilleår i en del nyere historiskrivning. Med Grunnloven fikk vi som kjent § 100, med sine slående formuleringer om trykkefrihet og frimodige ytringer. Om vi nå leser disse opp mot de dansk-norske ordningene med sensur og kontroll som ble innført mellom 1536 og 1814, er det lett å se at vi her snakker om diametrale motsetninger. Derfor er det fortsatt grunn til å peke på betydningen av 1814-grunnloven. Det er også rimelig å betrakte 1814 som en overgang til en annen type offentlighet enn før: Nå ble det lov å kritisere konge, stat og regjering uten å risikere hodet. Framodige ytringer var enhver tillatt, som det het. Det var dette som skapte den moderne diskuterende og problemorienterte offentligheten, som pressen gjorde til sin hovedsak i tiårene etter Eidsvoll – og som fortsatt er idealet i dag. Dagens problem er at vi har hørt så mange store ord om 1814 at vi kanskje er blitt litt immune mot dem, slik at vi kommer i skade for å undervurdere dette årets betydning. Men etter å ha lest Øystein Rians bok kan man ikke være i tvil om hvor nyskapende Grunnloven og § 100 var for utviklingen av mediene og den moderne offentligheten i Norge: Nordmenn ble nå statsborgere med rettigheter slått fast i konstitusjonen, mens danskene fortsatte med eneveldet og forble kongelige undersåtter inntil Grunnloven av 1849. Rians bok viser tydelig hva som gikk forut for den norske Grunnloven og dermed hvilket skille den faktisk var. Det tror jeg enhver leser av Rians bok må si seg enig i. I sin diskusjon av dette er det interessant at Rian avviser Jens Arup Seips kjente formulering om at Norge fikk friheten i gave i 1814. Nordmenn var langt mer aktive selv enn det Seips oppfatning tyder på, skriver Rian på side 639.

For det tredje: *Med sin bok kaster Øystein Rian også lys over vilkårene for offentlige ytringer fra 1814 og videre fremover i tid.* Ja, den nærmest roper etter en fortsettelse. For hvilke vilkår ble det egentlig for offentlige ytringer her i landet etter 1814? Ble ordskiftet virkelig så fritt som vi liker å tro? To perio-

der peker seg ut, unionstiden med Sverige fra 1814 til 1905 og tiden fra 1905 til i dag. Riktignok er det skrevet en del om dette allerede, men etter å ha lest Rians bok ville det vært interessant om noen hadde tråkket opp dette på nytt og med et liknende kritisk blikk gitt oss detaljer og overblikk helt frem til idag.

Rian gir selv noen anvisninger om dette, i det avsluttende kapitlet om det han kaller «den tunge arven» etter Danmark-Norge. Han mener at regimets ensretting var så omfattende at det preger oss fremdeles, mer enn 200 år etter. Han finner den i dagens tro på fellesordninger for alle, slik som NRK. Men også i politikken gjenfinner han arven: «Det har stadig gjort seg gjeldende en sterk tiltro til staten som regulator av det hele. Slik er Arbeiderpartiet et tidstilpasset tippoldebarn av eneveldet,» skriver han på side 640. Og han mener at virkningene av å idyllisere forholdene i Danmark-Norge er alvorlige: «I vår tid virker dette uheldig inn på skandinavere forhold til andre folk (tyskere, russere, asiater, afrikanere og latinamerikanere). De fortøner seg som desidert mindre vellykte enn oss» (s. 637-8).

Dette er interessante refleksjoner, men de går også langt utover det mandatet Rian har gitt seg selv i denne boken – og langt utover epoken han er ekspert på. Vi kan forklare dem med å peke på at forfatteren ikke lenger er redd for å være kontroversiell.

Når man leser igjennom denne boken er det åpenbart at Øystein Rian behersker sitt emne og sine kilder. Han skriver klart og presist og beholder som regel historikerens nøkternhet. Men noen ganger slår han seg likevel løs. Da kommer han med friske sammenlikninger med i dag eller lar seg friste til en mer polemisk-retorisk ordbruk enn han nok burde. Dette siste gjelder særlig hans omtale av den lutherske statskirken etter reformasjonen. Først er det spennende å lese hans utlegning av luthersk ortodoksi og det han kaller for det «teologiske tankepolitiet», men han gjentar dette så mange ganger at det til slutt blir veldig monotont. Leseren forstår at her skjuler det seg noe mer enn historikerens profesjonelle omgang med sitt stoff. Den nærmest hatefulle retorikken han bruker om lutherdommen skiller seg fra tonen i resten av verket og er en skramme i et helhetsinntrykk som ellers er bunnsolid. En annen innvending er at detaljnivået nok er for generøst for de fleste vanlige lesere: Boken kunne godt vært 100-150 sider kortere.

Men når det gjelder det prosjektet som Øystein Rian her har satt seg fore, vil jeg spå at han med tiden nok vil oppnå det han på side 637 anser som sitt mål: «å få gehør for en mer negativ versjon av nordisk historie.»